

МИСТЕЦТВО ХАТНЬОГО РОЗПИСУ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ У КРАЄЗНАВЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТРУДШКІЛ

Хатній настінний розпис – непересічне мистецьке явище традиційної культури Східного Поділля. Інтенсивне вивчення малювання припадає на 20-ті роки ХХ ст. – період масштабного розгортання краєзнавчого руху, зумовленого інтересом до власної історії, національної культури й народного мистецтва. Розпис вивчали як професійні дослідники, так і аматори. Серед останніх – учителі та учні трудшкіл Могилівщини.

Діяльність збирачів-народознавців на Поділлі висвітлено в етнологічних працях. Так, наукові осередки регіону 1920–1930-х років, різноманітні форми фіксації польових матеріалів досліджує Л. Божко [1, 2]. У статтях С. Заремби [4], С. Музиченка [9, 10], М. Парахіної [24] згадується Поділля в контексті організації експедицій та кореспондентської мережі. В окремих мистецтвознавчих виданнях розглянуто збирацьку діяльність за темою хатнього розпису цього регіону [25]. Утім, розвідок, присвячених суто пошуковій роботі трудшкіл із настінного малювання, у науковій літературі немає.

Основою дослідження стали зразки стінопису з фондів Національного музею українського народного декоративного мистецтва (далі – НМУНДМ), а також маловідомі джерела з архівних наукових фондів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ НАНУ).

Мета статті – проаналізувати зразки, замальовані вчителями й учнями трудшкіл, охарактеризувати особливості їх фіксації. Це важливо для історіографії досліджень хатнього малювання, музейної практики і культурної сфери загалом.

Значну частину колекції настінного розпису Поділля у фондах НМУНДМ становлять замальовки-копії збирачів і дослідників. У 1920-х роках чимало цих зображень було надіслано до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (далі – ВІМТШ). Після багатьох реорганізацій Музею в 1954 р. зразки передано до філії Київського державного музею українського мистецтва, на базі якого 1964 р. створено Київський державний музей українського народного декоративного мистецтва (нині – НМУНДМ).

Єдиною методикою фіксації розпису вирізняються замальовки, виконані головою етнографічного гуртка с. Озаринці, членом Ради Всеукраїнського етнографічного товариства (далі – ВУЕТ) – О. Кривицьким, а також дослідниками В. Парасуньком, Д. Гайворонюком, Н. Барцихівською, С. Козачком, учителькою трудшколи К. Козловською.

Олександр Кривицький – завідувач місцевої початкової трудшколи ім. Т. Шевченка та першого на Поділлі шкільного краєзнавчого музею, упродовж тривалого часу керував краєзнавчою діяльністю учнівської молоді. Захоплені старовиною гуртківці збирали зразки усної народної творчості, колекціонували писанки, вишивки. Під час екскурсійних мандрівок у села Наддністрянщини – Вила Ярузькі (нині – Чернівецького р-ну Вінницької обл.), Воеводчинці, Карпівка, Сказанці, Слобода Яришівська (нині – Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) і Гайворон (нині – місто Кіровоградської обл.) у 1923–1928 роках школярі замальовували мотиви розпису, а потім надсилали їх до ВІМТШ [3, арк. 19–22 зв.]. В одному з листів 1926 р. до Д. Щербаківського О. Кривицький просить допомогти професійними порадами щодо цієї пошукової роботи: *«Посилаю отже за писанками ще тутешні вишивки та копії орнаменту з стін селянських хат нашого куточку (м. Озаринці в 10 кілометрах від Могильова на Дністрі). Те й друге позбирали школярі нашої семилітки [...] Малюнки, що передають не дуже ретельно, орнаментальні мотиви в середині і зовні, признаюся, складено без системи: просто нас захопила краса та їх геніальний спосіб добору кольорів та композиція [...] Я переконаний, що навіть попсовані в значній мірі суб'єктивізмом передачі (школярів та учителів) справить на Вас чудове враження. Без [...] мотивів невичерпне джерело. При більшій умінню, системі і детальних вказівках Ваших ми могли би дати для музею вартніше. На жаль, не маємо жодної літератури, жодного керування збиранням...»* [8].

Замальовки виконано на аркушах акварельного зернистого паперу й картону стандартного формату, аквареллю та гуашшю, іноді з використанням чорної туші (контур зображення). Кожний аркуш пронумеровано, супроводжено додатковими відомостями про розміщення розпису на стінах будівлі, занотовано його місцеву назву. Зразки справляють враження чистових матеріалів, виконаних не в польових умовах.

Зібрані матеріали дають уявлення про малювання багатьох осередків Східно-Подільської Наддністрянщини, хоча автентичність фіксації дещо втрачено. Відтворений дослідниками настінний розпис відзначається різноманітністю рослинних мотивів, соковитістю й виразністю їх трактування, багатством деталізації. Орнамент поєднує особливості місцевої традиції зі східними запозиченнями і європейськими художніми стилями.

Чимало копійних матеріалів, датованих 1924–1926 рр., виконала Н. Барцихівська переважно в селах Сказинці, Воеводчинці та Карпівка (нині – Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) [11]. Здебільшого це стрічкові композиційні структури, окремі мотиви букетів, гілок. Декілька замальовок розпису дослідниця зробила в хаті селянина Олійника. У своїх копіях Н. Барцихівська прагнула відтворити риси, притаманні стінописам осередків Могилівщини – поєднання значної кількості барв, використання чорного або синього

контуру зображення, асиметричні довільні композиції. Зразки, зафіксовані нею, подібні за технікою виконання до зібраних К. Козловською в селах Шлишківці та Сказинці [12], В. Парасунькому с. Воєводчинці [13], Д. Гайворонюком у с. Сказинці [14]. Особливою увагою до назв мотивів вирізняється низка розписів, відтворених О. Кривицьким у селах Воєводчинці, Сказинці та Карпівка [15].

З-поміж замальовок привертають увагу зразки за підписом С. Козачка, зафіксовані в селах Сказинці та Борщівці [16]. Зберігаючи стилістику місцевих розписів, вони несуть певний відбиток творчого бачення самого збирача. Підстави для такого висновку дає порівняння замальовок, виконаних різними дослідниками в одному осередку, зокрема в одній хаті.

Окрім копійних матеріалів, наукову цінність має альбом автентичних малюнків на папері (22 аркуші) та «голубів» для сволоків, що виконані 19-річною маляркою Г. Подобою з с. Сказинці (нині – Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) [17]. За допомогою інвентарних книг Наукового архіву Національного художнього музею України (далі – НА НХМУ) вдалося встановити, що ці зразки зібрано О. Кривицьким [7; арк. 19-19 зв.]. Мальовані «вазони» майстрині мають лаконічну асиметричну структуру в'юнкого паростка з акцентованою верхівкою – великою яскравою квіткою. Основа «вазонів» – перевернутий трикутник, заповнений лініями. Розмаїття квіткових мотивів притаманне стрічковим композиціям «голубів», що виготовлені з білого паперу, декоровані з одного боку витинанням із заокругленими фестонами та бахромою. Виткі стеблини, багатопелюсткові квіти, бутони намальовані насиченими синіми, червоними та рожевими барвами. Органічним засобом виразності в розписах Г. Подоби є крапкове і штрихове доповнення, яке деталізує, пом'якшує, декоративно збагачує зображення. Під час виконання розпису на папері майстриня використала «глинки» (суміш білої глини з аніліновою фарбою і білком), якими послуговуються для хатнього малювання в с. Сказинці. Підсумком польових досліджень в осередках Вінниччини стала праця О. Кривицького «Настінне малювання в селянській хаті на Поділлі», яку він надіслав до ВУЕТ 1928 р. (розшукати її, на жаль, не вдалося).

У колекції зразків настінного розпису з фондів НМУНДМ чимало фрагментарно атрибутованих замальовок, виконаних гуашшю та акварельними фарбами на аркушах шкільних зошитів (часом – конторських книг), що походять переважно з сіл колишньої Могилівської округи. Це окремі мотиви, фрагменти стрічкових і килимових композицій тощо [18]. На більшості з цих зразків зазначено 1926 р., однак у супровідній документації не завжди вказане їхнє походження, імена збирачів. Чимало замальовок є з с. Вила Ярузькі. Рослинні мотиви, доповнені орнітоморфними, мають і реалістичне трактування, і віддалене від природних прототипів. Представлені у фондах Музею зразки вирішено як засобами лінії, так і кольорової плями [19]. До прикладу, це схематичні лаконічні зображення квіткового пагона, галузки, букета у два-три кольори, монохромний тендітний лінійно вирішений «вазон» з дрібними деталями [20]. Кілька замальовок відтворюють поширений у малюванні мотив «птаха на гілці».

Зображення хвилеподібного пагона з різноманітними відростками, квітами, гронами, листям типове для багатьох стрічкових композицій з музейної колекції. Серед улюблених мотивів пізнаваний в'юн (в'юнок), виноградна лоза тощо. Одна й та сама композиційна структура отримує в розписах різні інтерпретації, зокрема в замальовці зі сволока за підписом П. Котенка [21].

Споріднені за стилістикою малюнки з натури Г. Котенка [22]. Своєрідність цих зображень – квітки з коми́на, рослинної композиції зі сволока, проявляється у зіставленні великих, виразних за силуетом кольорових плям та дрібних деталей. «Вазон», замальований збирачем, має симетричну структуру з виділеним основним стеблом, тендітними гнучкими галузками. Більшу частину композиційного простору заповнюють великі квіти, бутони, грона та листя.

Низка музейних зразків відтворює настінне малювання сіл Коси, Садки і Буша Могилівської округи (нині – Чернівецького, Ямпільського та Могилів-Подільського р-нів Вінницької обл.) [23]. Замальовки фіксують настінний розпис із тонкими прозорими лініями, дрібними деталями, значними просвітами білого тла з с. Коси, мінливий у своїх обрисах рослинний мотив с. Садки, виразну за стилістикою килимову композицію с. Буша.

Певні паралелі до замальовок з музейної колекції можна простежити в архівних джерелах. В аспекті вивчення настінного розпису науковий інтерес становлять зошити учнів Вилянської (с. Вила Ярузькі) семирічної трудшколи із зібраними під час літніх вакацій у 1924–1926 рр. зразками усної народної творчості. У 1920-1930-х роках ця трудшкола була однією з кращих у сфері краєзнавчої діяльності на Поділлі [3; 267].

Зошити було надіслано до Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук (ВУАН) – провідного академічного фольклорно-етнографічного осередку з вивчення української традиційної культури та формування банку даних із різних галузей народознавства у 1920-х роках. Завдання комісії – об'єднання науковців, організація дослідницької роботи в різних регіонах України, створення нових осередків тощо. Пошукову діяльність здійснювали численні кореспонденти на місцях [4, 23]. Етнографічні та краєзнавчі гуртки, організовані в школах, технікумах, ВНЗ, тісно співпрацювали з академічними установами. Помітну роль у цьому русі відігравали подоляни [1, 19].

Комісією було розроблено методологію збирання й вивчення фольклорно-етнографічних матеріалів, підготовлено відповідні програми та інструкції. Складена відповідно до шкільних навчальних програм, окрема методична розробка скеровувала роботу школярів у сфері краєзнавства, вчила збирачів спостерігати явище в розвитку й природному оточенні [9; 130, 10; 26]. Питанням методології присвячено спеціальний випуск «Бюлетеня Етнографічної комісії ВУАН» (1930, № 16).

Оформлення учнівських зошитів Вилянської трудшколи з використанням орнаментальних заставок (на початку тексту), кінцівок (наприкінці тексту), посторінкових ілюстрацій та обрамлення тяжіє до книжкового. Фольклорні записи з навколишніх сіл (Бандишівка, Березівка, Борщівці, Букатинка, Вила Ярузькі, Петрашівка, Коси) органічно поєднано з малюнками писанок, килимових мотивів, а найбільше – з типовою для хатнього малювання Східно-Подільської Наддністрянщини рослинною орнаментикою. Серед замальовок можна виокремити натурні, з прагненням точно відтворити настінний розпис (про це свідчать нотатки), і довільні візерунки за мотивами хатнього малювання.

Так, у зошитах із фольклорними записами Дмитра та Ліді Мельників, М. Григорієва бачимо посторінкові замальовки окремих композицій і мотивів хатнього розпису с. Коси (нині – Чернівецького р-ну). Експресивними в'юнкими лініями, асиметрією вирізняються рослинні зображення зі стін, сволока, затули печі, про що свідчать супровідні нотатки в зошиті Д. Мельника [1; арк. 130-132]. Яскраві барви, виразні деталі притаманні замальовкам Л. Мельник. Рослинні мотиви супроводжуються поясненнями про їхнє розміщення в хатньому просторі : «...ця квітка замальована між вікнами в хаті»; «...це було так намальовано. Шматок шпалери»; «цей ланцюжок я перемальовала з карнизу на грубі»; «...було змальовано над дверима» [2; арк. 87-88]. Зафіксований школяркою «вазон» має гнучке стебло й дрібну основу, акцент зроблено на великій квітці – на верші. Статичність, стриманість і прозорість барв переважають у стрічкових композиціях на сторінках зошита із записами колядок, пісень та оповідань М. Григорієва. Одна з замальовок зі стіни, як зазначає збирач, має композицію, подібну до килима-залавника. У медальйонах-ромбах, що займають основне поле композиції, розміщено різноманітні зображення – птаха, хати й дерева. Простір між ромбами заповнюють «вазони». Поряд учень відтворив візерунки «зі своєї думки» під впливом місцевого настінного розпису [5; арк. 143 зв., 145 зв.].

Близькими до натурних є малюнки гуашшю мотивів дерев і «вазонів», що заповнюють сторінки зошита зі стародавніми народними піснями П. Маринівського [6; арк. 63-68]. Для малюнків учень використав лише кілька барв. Подібні рослинні зображення зафіксовано в зошиті І. Городинського [6; арк. 15 зв., 17-17 зв.]. Типовий мотив «вазона» відтворила Г. Гуменна [2; арк. 29, 32]. У зошиті Г. Міклашевського можна бачити замальовку килима з с. Буша – це рапорт на композиція з традиційними зірчастими мотивами та облямуванням на білому тлі [5; арк. 189].

Вплив орнаментики місцевого розпису відчутний у малюнках учнів сіл Вила Ярузькі, Букатинка (нині – Чернівецького р-ну), Бандишівка (нині – Могилів-Подільського р-ну). Фольклорні записи на сторінках зошитів П. і Ф. Котенків, Т. Розумік із с. Вила Ярузькі супроводжуються стрічковими заставками (у верхній частині на початку тексту) з поширеним у розписах мотивом в'юна [1; арк. 25-42]. Кожен учень по-своєму трактує цей мотив. Довільні візерунки з пізнаваними композиційними структурами стрічкового розпису Східного Поділля створюють виразне обрамлення для записів народних пісень у зошитах І. Заблоцького [5; арк. 51-52], В. Різуника [5; арк.57-60], Ф. Різуника [5, арк. 62] з с. Вила Ярузькі, Н. Білоконя з с. Букатинка [5; арк.11-14], Ф. Стасюка з с. Бандишівка [5; арк.75 зв., 76]. У складні барокові квіткові плетива перетворюється обрамлення текстів у зошиті М. Іванюк із с. Бандишівка [2; арк. 36-38].

Особливості виконання малюнків у зошитах, окремі прізвища школярів (зокрема П. Котенка) підтверджують думку про те, що зразки розписів із колекції НМУНДМ виконували також місцеві школярі.

Завдячуючи подвижницькій пошуковій праці збирачів, неіснуючий нині вид народної творчості – хатній стінопис – зафіксовано в музейних та архівних зразках 20-х років ХХ ст. Поряд із матеріалами професійних дослідників важливими є зразки-копії, зібрані вчителями й учнями трудшкіл у селах Бандишівка, Борщівці, Букатинка, Буша, Вила Ярузькі, Воеводчинці, Гайворон, Карпівка, Коси, Садки, Сказинці, Слобода Яришівська та Шлишківці. Вони розширюють уявлення про осередки побутування розпису, його регіональні й художньо-стилістичні особливості, дають можливість глибше і докладніше осмислити давню традицію в культурі Подільського краю.

Список використаної літератури

1. **Божко Л. М.** Діяльність Етнографічної Комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х рр. ХХ ст. / Л. М. Божко // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – Вип. 75. – С. 60–62.
2. **Божко Л. М.** Етнографічні дослідження Поділля у 20-30-х роках ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 – «Етнологія» / Л. М. Божко. – К., 2010. – 213 с.
3. **Гальчак С.** Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі : ХІХ – поч. ХХІ ст. / С. Гальчак. – Вінниця : Меркюрі–Поділля, 2011. – 788 с.
4. **Заремба С. З.** Історико-краєзнавча діяльність Етнографічної Комісії ВУАН / С. З. Заремба // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 1. – С. 46–48.
5. **Етнографічна комісія.** Вилянська с-г профшкола та трудшкола. Вінницька обл. Пісні, приказки, загадки села Коси, вірування, ігри та ін. 1924–1926 рр. 193 арк. // АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 1-6, од. зб. 495, арк. 1-193.
6. **Етнографічна комісія.** Вилянська трудшкола та с/г профшкола Вінницької обл. Пісні, загадки, приказки, вірування, гри, казки. Записали учні. [Б. д.]. Рукопис. 125 арк. // АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 1–6, од. зб. 496, арк. 1-125.
7. **Інвентарна книга з обліку експонатів етнографічного відділу за 1926-1938 р.,** № Е-26778-26841, Е-27348-27400. // НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 51, спр. 1/209, арк. 19-22 зв., 58-61.

8. *Листування Д. Щербаківського*. 150 листів (у тому числі: від Клінгера В. – 14 листів, Кривицького О. – 12, Коцюбинської Н. – 8, Козловської В. – 4, від Курінного П. – 20). Рукописи. – НА ІА НАНУ, ф. 9, од. зб. 168/к 444, арк. 55–55 зв.

9. *Музиченко С. М.* До 50-річчя заснування Етнографічної Комісії ВУАН / С. М. Музиченко // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 128–130.

10. *Музиченко С. М.* Біля витоків української радянської етнографії (Діяльність Етнографічної Комісії ВУАН) / С. М. Музиченко // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 4. – С. 21–27.

11. *НМУНДМ*, ДР-1824-1849, ДР-3821.

12. *НМУНДМ*, ДР-3703, ДР-3716.

13. *НМУНДМ*, ДР-1823, ДР-3708.

14. *НМУНДМ*, ДР-3709.

15. *НМУНДМ*, ДР-3643, ДР-3704-3714.

16. *НМУНДМ*, ДР-3719-3724, 3738-3739.

17. *НМУНДМ*, ДР-3827-3830, ДР-3737, ДР-3854-3855.

18. *НМУНДМ*, ДР-1809-1822, ДР-3694-3702.

19. *НМУНДМ*, ДР-1813, ДР-1820, ДР-3695.

20. *НМУНДМ*, ДР-3817.

21. *НМУНДМ*, ДР-1819.

22. *НМУНДМ*, ДР-1822, ДР-3697, ДР-3727.

23. *НМУНДМ*, ДР-1812, ДР-3700-3702, ДР-3731, ДР-3816.

24. *Парахіна М. Б.* Діяльність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії наук у 1920-х – початку 1930-х р. : дис... канд. іст. наук : 07.00.05 – «Етнологія» / М. Б. Парахіна. – К., 2003. – 209 с.

25. *Студенець Н.* Традиційний стінопис Поділля кінця XIX – першої половини XX століття / Н. Студенець. – К. : Бізнесполіграф, 2010. – 224 с., 20 с. іл.

Резюме

Розглянуто збирацьку діяльність учителів і учнів трудшкіл за темою хатнього настінного розпису. Проаналізовано зразки розпису з колекції Національного музею українського народного декоративного мистецтва (Київ). До наукового обігу введено маловідомі архівні джерела 1920-х років – замальовки школярів, виконані з натури, а також їхні інтерпретації місцевого хатнього малювання.

Ключові слова: хатній розпис, замальовки, збирачі, трудшколи, музей.

Summary

Studenets N. The art of a home painting in a regional occupation of working school of the East Podillia of the first third of the XX cent.

For the first time in the scientific literature, the article examines collecting activities of labour schools' teachers and students dedicated to the house decorative painting. The samples of paintings from the collection of the National Museum of Ukrainian Decorative Folk Art (Kiev) are analyzed. The little-known archival sources of 1920s, i.e. school students' sketches made from nature, as well as their interpretation of local house decorative painting, are introduced into scientific use.

Key words: house decorative painting, sketches, collectors, labour schools, museum.

Анотация

Студенец Н.В. Искусство настенной росписи жилища восточной Подолии первой трети XX века в краеведческой деятельности трудшкол

Рассматривается собирательская деятельность учителей и учеников трудшкол по теме настенной росписи жилища. Проанализированы образцы росписи коллекции Национального музея украинского народного декоративного искусства (Киев). В научный оборот введены архивные источники 1920-х годов – зарисовки школьников, выполненные с натуры, а также интерпретации местной настенной росписи.

Ключевые слова: настенная роспись жилища, зарисовки, собиратели, трудшколы, музей.

Надійшла до редакції 6.11.2014 р.